

Some Points Concerning the Qur'an Attributed to Imam Jaf'ar Šādiq, Preserved in the Astan Quds Razavi Manuscripts Center

Mahdi Sahragard

Assistant Professor, Department of Architecture, Islamic Azad University, Mashhad Branch, Mashhad, Iran. E-mail: m.sahragard@mshdiau.ac.ir

Abstract

Objective: One of the Qur'ans preserved in the library of Astan Quds Razavi is a Qur'an transcribed in Eastern Kufic script, which was restored and bound in the 9th century AH in the art scriptorium of Timurid Ibrahim Sultan in Shiraz, and its handwriting is attributed to Imam Jaf'ar Šādiq (A.S.). This copy was donated to the Holy Shrine of Imam Reza (A.S.) in the Safavid era and is now kept in Astan Quds Razavi Qur'an Museum. Examining the artistic features and the manuscript characteristics of this Qur'an is the main objective of this research, which is conducted in light of the following questions:

What information does the general features and the information stored in the endowment deed, notes, and registrations provide about the history of this Qur'an?

What points do the codicological features, including the script, gilding, and the binding contain in order to identify the place of production of this Qur'an?

Research Method/Approach: This research is descriptive-case study.

Findings and Conclusions: The findings show that given the characteristics of the script, this manuscript belongs to a center that produced important manuscripts such as the Qur'an of 'Alī Ibn Shādhān al-Rāzī (Chester Beatty Library), and the Qur'an no. 2224 (Astan Quds Razavi Library). However, the exact place of its production is not precisely guessable, and one can only guess the extent of the prevalence of that style in Rayy and Khurasan. Also, the simple form of its illumination, especially in the marginal marks, shows the approximate time of its production in the early 6th century AH. The oldest registration note recorded on the manuscript shows the year 1266 AH, whereas this Qur'an has been kept in the Holy Shrine of Imam Reza (A.S.) since 1008 AH, which shows that the Qur'ans attributed to Imams were not counted as among the conventional list of library Qur'ans until the middle of the 13th century and probably had a different control and counting system.

Keywords: the Qur'an No. 17, calligraphy, illumination, Eastern Kufic script, Astan Quds Razavi

نکاتی درباره قرآن منسوب به امام جعفر صادق (ع) موجود در مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی

مهدی صحراگرد ID

استادیار گروه معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: m.sahragard@mshdiau.ac.ir

چکیده

هدف: یکی از قرآن‌های محفوظ در مجموعه آستان قدس رضوی، قرآنی است به قلم کوفی شرقی که در سده نهم هجری در کارگاه هنری ابراهیم سلطان تیموری در شیراز مرمت و تجلید و خطش به امام جعفر صادق (ع) منسوب شده است. این نسخه در دوره صفوی بر حرم امام رضا (ع) وقف شد. هدف اصلی این پژوهش بررسی ابعاد هنری و ویژگی‌های نسخه‌شناسانه این قرآن است که در قالب این پرسش‌ها انجام شد: ۱. مشخصات عمومی و اطلاعات محفوظ در وقف‌نامه، یادداشت‌ها و عرض‌دیدها چه اطلاعاتی از سرگذشت این قرآن به دست می‌دهد؟ ۲. مشخصات نسخه‌شناسانه شامل خط، تذهیب و جلد حاوی چه نکاتی در جهت بازشناسی محل تولید این قرآن است؟

روش / رویکرد پژوهش: این پژوهش توصیفی موردی است.

یافته‌ها و نتایج: نتایج نشان می‌دهد با توجه به ویژگی‌های خط، این نسخه متعلق به مرکزی است که در آن نسخه‌های مهمی چون قرآن علی بن شاذان رازی (کتابخانه چستربیتی) و قرآن ش ۲۲۲۴ (کتابخانه آستان قدس رضوی) تولید شده است. با این حال مکان دقیق تولید آن قابل حدس نیست و صرفاً می‌توان دامنه گسترش آن سبک را در ری و خراسان حدس زد. همچنین شکل ساده تذهیب آن به ویژه در نشان‌های حاشیه، زمان تقریبی تولید آن را در اوایل سده ششم هجری نشان می‌دهد. کهن‌ترین عرض‌دید ضبط شده بر نسخه سال ۱۲۶۶ق را نشان می‌دهد، در حالی که این قرآن از سال ۱۰۰۸ق در حرم امام رضا (ع) نگهداری می‌شده که این امر نشان می‌دهد قرآن‌های منسوب به ائمه تا نیمه سده سیزدهم در فهرست مرسوم قرآن‌های کتابخانه شمارش نمی‌شده و احتمالاً نظام کنترل و شمارش متفاوتی داشته‌اند.

کلیدواژه‌ها: قرآن ش ۱۷، خوشنویسی، تذهیب، قلم کوفی شرقی، آستان قدس رضوی

ناشر: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

پژوهشنامه مطالعات نسخ خطی، ۱۴۰۱، دوره ۱، شماره ۲، صص. ۲۳۱-۲۵۲.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۴/۶ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۵/۱

مقدمه

حرم امام رضا (ع) به منزله تنها مزار امام معصوم در ایران همواره جایگاهی ویژه داشته و مسلمانان در طی تاریخ آثار هنری ارزنده‌ای بر این مکان وقف کرده‌اند. گروه وسیعی از این آثار، نسخ قرآنی است که لزوم استفاده دائم برای قرائت، موجب شد که همواره نسخه‌هایی تازه بر این مکان وقف شود. به همین سبب، در این مجموعه در طی تاریخ به مرکزی غنی از نسخه‌های قرآنی تبدیل شده است.

گروهی از نسخه‌های محفوظ در کتابخانه و موزه قرآن استان قدس رضوی، قرآن‌های منسوب به ائمه اطهار (ع) است. هر چند در صحت این انتساب‌ها تردید فراوان در میان است، تقدس شکل گرفته گرداگرد این نسخه‌ها موجب اهمیت دو چندان آن‌ها نزد کتابداران و عوام شده است. یکی از این نسخه‌ها قرآن شماره ۱۷ است که در نیمه نخست سده نهم هجری در دستگاه ابراهیم سلطان تیموری مرمت، تجلید و کسرنویسی شده و بر اساس یادداشتی در پایان نسخه به امام جعفر صادق (ع) منسوب شده است. از سرنوشت این نسخه تا آغاز سده یازدهم اطلاعی در دست نیست تا این که در سال ۱۰۰۸ ق از سوی شاه عباس اول صفوی بر حرم امام رضا (ع) وقف شده است.

این قرآن، نمونه شاخصی از قرآن‌های جامع است که ویژگی‌های خط و تذهیبش می‌تواند بخشی از سنت‌های قرآن‌پردازی را روشن کند. از این رو، به منظور بازشناسی اصالت و طرح فرضیاتی در باب زمان و مکان تولید نسخه و همچنین شناخت اقدامات مرمتی کارگاه ابراهیم سلطان تیموری در شیراز، جزئیات نسخه‌شناسانه این قرآن بررسی و ارزیابی خواهد شد.

پرسش‌های پژوهش

مشخصات عمومی و اطلاعات محفوظ در وقف‌نامه، یادداشت‌ها و عرض‌دیدها چه اطلاعاتی از سرگذشت این قرآن به دست می‌دهد؟

مشخصات نسخه‌شناسانه شامل خط، تذهیب و جلد حاوی چه نکاتی در جهت بازشناسی محل تولید این قرآن است؟

اقدامات هنرمندان کارگاه ابراهیم سلطان تیموری در شیراز جهت مرمت این نسخه در چه زمینه‌هایی بوده است؟

روش پژوهش

این پژوهش به سبب ماهیت پرسش‌ها از نظر رویکرد توصیفی است و از آنجا که تمرکزش بر جنبه‌های هنری و نسخه‌شناسانه یک اثر است از نوع موردی به حساب می‌آید. اطلاعات با ابزار فیش‌برداری در بستر مطالعه کتابخانه‌ای و عمدتاً با ابزار مشاهده در بستر میدانی گردآوری می‌شود. روش تحلیل اطلاعات نیز کیفی و بر اساس روش استدلال منطقی است.

اهداف پژوهش

جستجو و کشف سرگذشت قرآن ش ۱۷، بر پایه مشخصات عمومی و اطلاعات محفوظ در وقف‌نامه، یادداشت‌ها و عرض‌دیدها
شناسایی یا طرح فرضیاتی درباره محل تولید قرآن ۱۷ براساس مشخصات نسخه‌شناسانه شامل خط، تذهیب و جلد
شناخت اقدامات هنرمندان کارگاه ابراهیم سلطان تیموری در شیراز در مرمت این نسخه به عنوان بخشی از سرگذشت تاریخی قرآن ۱۷

پیشینه تحقیق

این نسخه را اول بار احمد گلچین‌معانی در کتاب راهنمای گنجینه قرآن آستان قدس رضوی معرفی کرد (۱۳۴۷، ص. ۵۳). او مشخصات عمومی آن را به همراه بازخوانی متن وقف‌نامه و یادداشت انتساب به امام جعفر صادق (ع) عرضه کرد. این نسخه دیگر بار در کتاب شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی: قرآن‌های نفیس (۱۳۹۱، ص. ۴۳) معرفی شد و صرفاً مشخصات عمومی نسخه در این معرفی آمد. در کتاب سطر مستور: تاریخ و سبک‌شناسی کوفی شرقی این خط نسخه در ذیل قرآن‌های کوفی شرقی سبک‌شناسی و خطش در گروه ه-۱ قرار گرفت و جزئیات بیشتری از وضعیت تذهیب و خط آن تبیین شد (صحراگرد، ۱۳۹۹، ص. ۳۲۴-۳۲۹). این مقاله ضمن ارزیابی صفات نسخه‌شناسانه، در پی تبیین ویژگی‌های هنری و عرضه فرضیاتی درباره محل تولید نسخه است.

مشخصات عمومی نسخه

این قرآن در قالب جامع، در یک جلد، بر روی کاغذ کتابت شده است و در مجموع ۲۷۸ برگ دارد با ۱۹ سطر در هر صفحه و تمام متن آن از آیه یک سوره فاتحه (۱)، تا پایان سوره ناس (۱۱۴) به جا مانده است. اندازه هر برگش ۲۰/۵ × ۳۰/۵ س.م است و اندازه مسطر که سطح نوشته را در بر می‌گیرد ۲۵ × ۱۵/۵ س.م است.

پشت برگ نخست، وقفنامه‌ای است به قلم رقاع در ده سطر که گواهی می‌دهد شاه عباس اول صفوی (حک ۱۰۳۹-۹۹۶ ق) این نسخه را در سال ۱۰۰۸ ق بر حرم امام رضا (ع) وقف کرده است. پایین وقفنامه نام شیخ بهایی (ف ۱۰۳۰ ق) است و از نقش او در کتابت متن وقفنامه حکایت می‌کند. بر این اساس، این قرآن در زمره مجموعه قرآن‌هایی است که شاه عباس در سال ۱۰۰۸ و ۱۰۰۹ ق بر حرم امام رضا (ع) وقف کرد.

این موقوفات بخشی از طرح بزرگ شاه عباس جهت آبادانی ایران پس از ویرانی‌های ازبکان، عثمانی‌ها و جنگ‌های داخلی در طی سده دهم هجری بود. او که به شهرهای زیارتی ایران همچون مشهد، قم و اردبیل (مدفن خاندان صفوی) توجهی خاص داشت با ساخت و مرمت بناهای متعدد و نیز با توسعه تجارت، رونق بخشید (کنبی، ۲۰۰۹؛ منجم یزدی، ۱۳۶۶، ص. ۲۱۸). قرآن‌های کهن منسوب به خط ائمه (ع) در کتابخانه آستان قدس رضوی عمدتاً موقوفه شاه عباس اول صفوی است که متن وقفنامه‌شان را شیخ بهایی کتابت کرده است. متن وقفنامه قرآن ۱۷ چنین است:

«هذا المصحف المجید الذی تنسب کتابته الی سیدنا / و امامنا حجة الله علی الخلائق جعفر بن محمد الصادق سلامه الله علیه / و علی آبائه و اولاده الطاهرين وقف علی الروضة المقدسه / المنورة المطهرة الرضیة السلام من الرحمن نحو جناحها فان / سلامی لایلیق بیاتها و الواقف هو تراب عتبة الرضیة / سلام الله علیه اعنی سید سلاطین الزمان و اعظم / خواقین الدوران صاحب النسب الطاهر النبوی و الحسب الطاهر / العلوی ابوالمظفر شاه عباس الحسینی الموسوی الصفوی خلدالله / تعالی ملکه و اجری فی بحار النصر و التائید و التائید فلهکة بمحمد و اله الطاهرين / سنه ۱۰۰۸ / حرره تراب القدام خدام / العتبة المقدسه الرضویة / بماءالدين محمد العاملی عفی عنه» (تصویر ۱)

تصویر ۱. وقفنامه قرآن ش ۱۷، به خط شیخ بهایی، مورخ ۱۰۰۸ ق، برگ ۱۷.

1. Canby

۲. مثلاً می‌توان از قرآن‌های شماره ۱، ۲، ۶، ۱۰، ۱۲، ۱۶ یاد کرد که همگی از طرف شاه عباس اول در سال‌های ۱۰۰۸ و ۱۰۰۹ ق همرا با وقفنامه‌ای به خط شیخ بهایی بر حرم امام رضا (ع) وقف شده است.

ترنجی که بر روی برگ دوم درج شده، با ساختار و آرایه‌هایی مشابه ترنج تقدیمیه کتابخانه‌های سلطنتی، حاوی اطلاعاتی است که سرگذشت پیشین نسخه را نشان می‌دهد. متن یادداشت چنین است:

«هذا / کلام الله / المجید بخط الامام الناطق / جعفر بن محمد الصادق رضی / الله عنه و قد وفق به ابرهیم سلطان بن شاهرخ عفا الله عنهما فی

حجة / احدى و ثلثین و ثمانته». (تصویر ۲)

تصویر ۲. ترنج آغاز قرآن ۱۷ حاوی یادداشت مربوط به زمان مرمت و تجلید نسخه به دست هنرمندان کارگاه

ابراهیم سلطان تیموری، برگ ۲.

این عبارت حاکی از آن است که انتساب کتابت این قرآن به امام جعفر صادق (ع) صورت گرفته است. تذهیب این ترنج و نیز سبک جلد حاکی از مرمت و تکمیل این قرآن در سده نهم هجری در دستگاه ابراهیم سلطان تیموری در شیراز است؛ زیرا مشابه چنین نقشی را در صفحات تقدیمیه بسیاری از قرآن‌های سده نهم هجری می‌توان دید. از جمله، در قرآنی که زین‌العابدین شیرازی برای دربار اوزون حسن قراقویونلو در سال ۸۷۶ ق کتابت کرد و پس از انتقال به دربار گورکانیان هند، بر حرم امام رضا (ع) وقف شد. بر روی برگ آغاز نسخه، شمس‌های است حاوی عبارت تقدیمیه که طراحی تذهیب، نوع خط و نقوش درون آن کاملاً مشابه با قرآن ۱۷ است (مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۱۳۷، برگ ۱).

گفتنی است در آخرین صفحه قرآن ۱۷ (برگ ۲۷۸ر) معوذتین را به قلم ریحان بازنویسی و در عبارتی بدین شرح کتابت قرآن را به امام جعفر صادق (ع) منسوب کرده‌اند:

«هذا المصحف المجید بخط الامام الحادق جعفر بن محمد الصادق [رضی الله عنه] / صلوات الله و / سلام علیه آبائه و

ابنائہ / المعصومین الطیبین الطاهرین». (تصویر ۳)

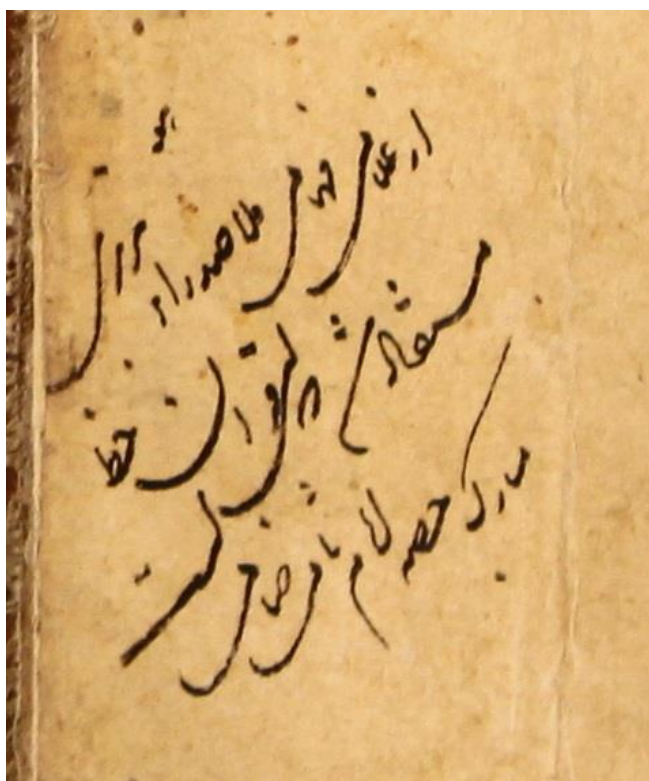
تصویر ۳. یادداشت روی برگ آخر نسخه، احتمالاً به خط ابراهیم سلطان تیموری، برگ ۲۷۸ ر.

از این متن می‌توان دریافت اولاً انتساب نسخه به امام جعفر صادق (ع) در زمان ابراهیم سلطان تیموری صورت گرفته است و چنین انتساب‌هایی الزاماً زاده جریان رسمی شدن مذهب شیعه در دوره صفوی نبوده است، بلکه گرایش به تشیع و علاقه به امامان شیعه جریانی بطئی بود که پیش از ظهور صفویان در ایران شکل گرفته بود و ثانیاً بر اساس عبارت «قد وفق به ابرهیم سلطان» (در یادداشت ترنج برگ دوم) احتمالاً کتابت کسرنویسی صفحه پایانی نیز به خط ابراهیم سلطان بوده است.

گفتنی است در یادداشت روی برگ آخر چنان که مشخص است عبارت «رضی الله عنه» تراشیده شده و «صلوات الله و سلام علی آبائه و ابنائه...» به دست خطی دیگر نوشته شده است. این اقدام احتمالاً در زمان وقف نسخه بر حرم امام رضا (ع) صورت گرفته است؛ زیرا عبارت افزوده شده به دستخط شیخ بهایی سخت شبیه است. مشابه چنین اقدامی، یعنی تبدیل رضی الله عنه به علیه السلام یا بالعکس، امری شایع در نسخه‌ها بوده و شواهد فراوانی از آن در دست است که از تحولات ایدئولوژیک جامعه ایرانی در طی تاریخ حکایت می‌کند (نک: شفیعی کدکنی، ۱۳۸۳، ص. ۱۰۶)

با این همه بر پشت برگ آخر به خط شکسته نستعلیق مورب چنین نوشته‌اند: «از علامی فهامی ملاصدرا تبریزی/ مستفاد شد که این قرآن خط / مبارک امام ثامن ضامن است» (تصویر ۴). مشخص نیست این

یادداشت چه زمانی به نسخه افزوده شده است، زیرا اگرچه متن یادشده چنان است که گویی نویسنده چنین نکته‌ای را مستقیماً از ملاصدرا شنیده، چند ایراد به چنین فرضی وارد است. اولاً، اگر منظور از ملاصدرا همان فیلسوف و حکیم معروف به صدرالمتألهین (۹۷۹-۱۰۴۵ق)، هم‌عصر شاه عباس اول صفوی بوده، باید دانست او اصالتاً شیرازی بود نه تبریزی. ثانیاً، دستخط یادشده شکسته نستعلیق نسبتاً پیشرفته‌ای است که در اوایل سده یازدهم مرسوم نبوده است. به علاوه، اگر چنین نقلی از ملاصدرای معروف صحت داشته باشد به چه دلیل شیخ بهایی در وقف‌نامه، به تبعیت از ابراهیم سلطان، خط قرآن را به امام صادق (ع) منسوب کرده، نه امام رضا (ع). بنابراین، می‌توان حدس زد این نوشته در سده دوازدهم یا سیزدهم به نسخه اضافه شده و نمی‌تواند با ملاصدرای شیرازی ارتباطی داشته باشد.

تصویر ۴. یادداشت آخر نسخه که در آن کتابت نسخه را به امام رضا (ع) منسوب کرده‌اند. برگ ۲۷۸پ.

خط نسخه کوفی شرقی است که درباره آن خواهیم گفت اما با توجه به سبک خط و ویژگی‌های نسخه زمان کتابت آن احتمالاً سده ششم هجری بوده است (صحراگرد، ۱۳۹۹، ص. ۳۲۵)؛ اما این که ابراهیم سلطان تیموری و مشاوران هنری او این نسخه را به امام جعفر صادق (ع) منسوب کرده‌اند از شناخت محدود آنان از سبک‌های کهن کتابت قرآن حکایت می‌کند. زیرا تفاوت چشمگیری میان کوفی اولیه، خط رایج در زمان حیات امام جعفر صادق (ع) و کوفی شرقی وجود دارد.

خط

خط تمام متن این قرآن، به جز صفحات کسرنویسی، کوفی شرقی است. کوفی شرقی یا ایرانی، سبکی در کتابت است که پس از کوفی اولیه در اوایل سده چهارم هجری در ایران پدید آمد و تا سده هفتم خط اصلی کتابت قرآن بود. این خط در ویژگی‌هایی چون تنوع ضخامت، شیوه اتصالات و تأکید بر زوایای مورب در طراحی حروف از کوفی اولیه متمایز می‌شود. کوفی شرقی را گاه کوفی ایرانی (فضائلی، ۱۳۶۲، ص. ۱۳۰)، کوفی فارسی (آربری، ۱۹۶۷، ص. ۱۰) و کوفی دوره تکامل‌آن نیز نامیده‌اند. اخیراً نیز فرانسوا دروش آن را «سبک عباسی نوین» نامیده است (۱۹۹۲)، استل ولن (۱۹۹۰، ص. ۵۹) آن را «شکسته مستدیر» خواند و شیلا بلر به پیروی از او همین نام را به کار برد (۲۰۰۵، ص. ۱۴۴).

سبک‌های کوفی شرقی تنوع زیادی دارد؛ از سبک‌هایی با زوایایی کاملاً تیز و حرکت‌هایی مستقیم تا سبک‌های مدور که در مجموع ۲۹ سبک را در بر می‌گیرد. برخی از این سبک‌ها بر اساس شواهد تازه‌یاب کنونی به مناطقی در ایران منسوب می‌شود؛ مانند سبک اصفهانی، غزنوی، رازی و طبری (نک: صحراگرد، ۱۳۹۹)

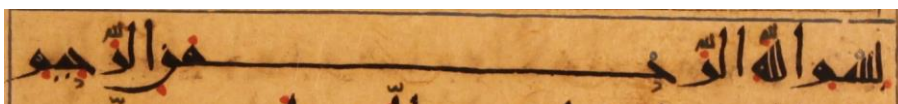
ویژگی‌های خط قرآن ۱۷، بدین شرح است: «الف» خطی عمودی است، بدون دنباله و با ترویسی به طرف چپ. «الف» آخر در اغلب صفحات بدون مهمیز است، اما شکل حاکی از طرز کتابت آن از بالا به پایین است. «ح» با خطی مورب و اتصالی نازک و «د» صرفاً با یک شکل، بر پایهٔ مثلث، کتابت شده است. «ع» با دهانه‌ای باز از سه حرکت مورب تشکیل شده است. «ع» مثلثی وارونه است با چشمه‌ای نسبتاً گرد. «س» با دندانه‌هایی نسبتاً عمودی کتابت شده و در حالت وسط گاه با صورتی تزئینی بالاتر از خط کرسی کتابت شده و با زائده‌ای به خط افقی زیرین متصل شده است. «ن» و «ی» و دیگری دوایر با یک حرکت مرسل مدور کتابت شده و زوایای مورب سبک‌های خراسانی را ندارد. دیگر حروف خرد و دندانه‌ها عموماً با حرکتی مورب کتابت شده‌اند و ضرباهنگ یکسانی را در کل سطر ایجاد کرده‌اند.

تصویر ۵. خط قرآن ۱۷ به قلم کوفی شرقی، جزئیاتی از برگ ۹۱ پ.

کشیده نوشتن حروف یا مشق، در این قرآن صرفاً بر روی کشیده‌های ساده (با یک حرکت مستقیم) اجرا شده است. بر خلاف دیگر سبک‌هایی چون سبک غزنوی، از کشیده مضاعف در حروفی چون «ص» و «ط» و «د» استفاده نشده است. از آنجا که کاتب کوشیده است بسمله تمام طول سطر را پر کند حرف «ح» در «الرحمن» را با کشیده‌ای بلند کتابت کرده است. این روش برای سطور پایانی برخی سوره‌ها مانند «فاتحه» نیز به کار رفته است.

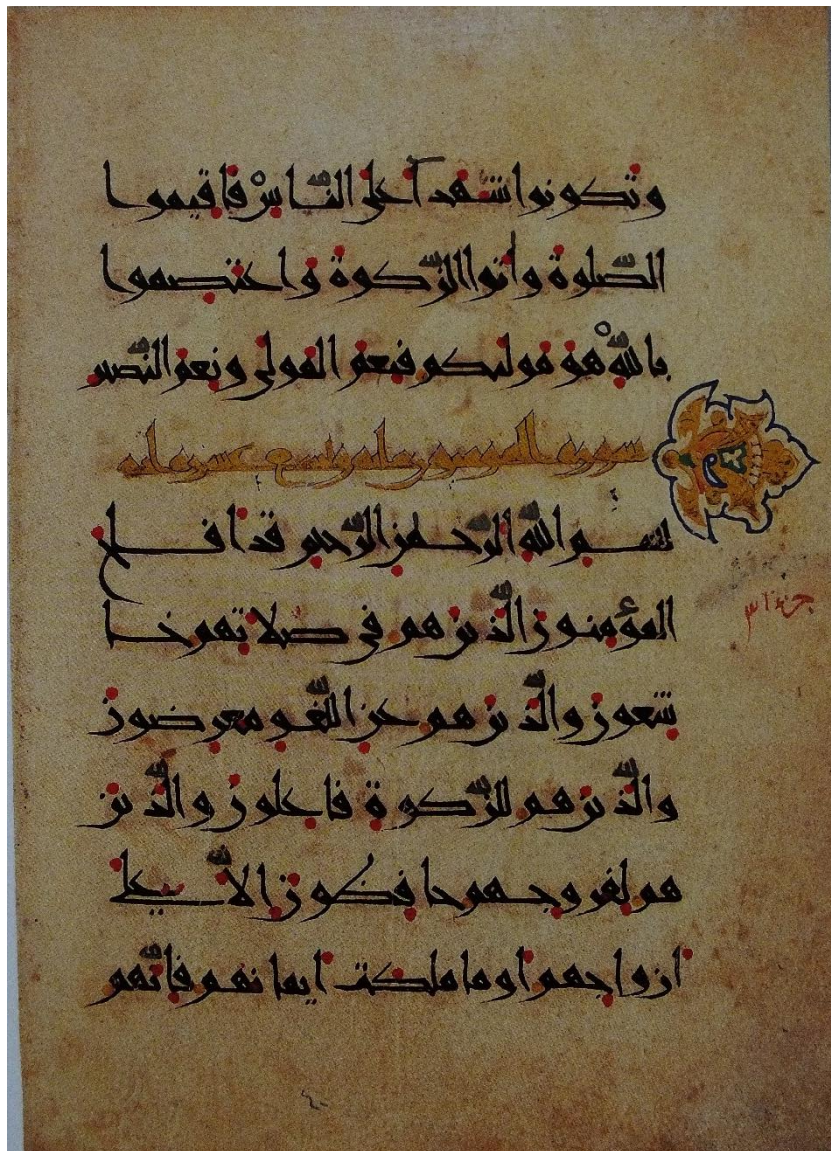
اتصال حروف با استفاده از حرکت‌های کاملاً افقی و نشسته بر خط کرسی برقرار شده است. از این حیث این دست‌خط با برخی از سبک‌ها مانند سبک اصفهانی متفاوت است. زیرا در آن سبک اتصال حروف با استفاده از شکل «۷» مانند ایجاد شده است.

تصویر ۶. حروف کشیده و نحوه اتصال حروف در قرآن ۱۷.

این دست‌خط به سبک‌های رایج در ری در سده‌های چهارم تا ششم هجری شباهت زیادی دارد و نمونه‌های فراوانی از آن را در نسخه‌های بازمانده از این دوره می‌توان پی گرفت. یکی از کهن‌ترین نمونه‌ها قرآنی است که علی بن شاذان رازی بیع، در سال ۳۶۱ ق کتابت کرد (دابلین، کتابخانه چستربیتی، Ms.

۱۴۳۴ و مجموعه‌های دیگر). این نسخه تا پیش از معرفی قرآن کشواد بن املاس (مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۳۰۱۳-۳۰۱۵)، به منزله کهن‌ترین قرآن کاغذی تاریخ‌دار جهان اسلام شناخته می‌شد (بلوم، ۱۳۸۶، ص. ۴۹).

تصویر ۷. برگی از قرآن علی بن شاذان رازی، ۳۶۱ق، دانشگاه استانبول، کتابخانه نسخ نادر، ش A6758.

نزدیک‌ترین نسخه از نظر ویژگی‌های کلی و به ویژه خط، قرآن ش ۲۲۲۴ محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی است. این قرآن با ۲۱۵ برگ و اندازه ۲۱*۲۹/۵ س.م، در هر صفحه ۲۹ سطر دارد و در سال ۵۹۵ ه‍.ق «امیر اجل ناصرالدین حسینی» بر حرم امام رضا (ع) وقف کرد (تصویر ۸). کاتب در پایان نسخه، از نوزده قاعده‌ای سخن گفته که در کتابت این قرآن به کار برده است. این نوزده قاعده مربوط است به چگونگی

تنظیم متن قرآن به طوری که آغاز هر جزء در آغاز صفحه باشد، پایان هر ورق پایان آیه باشد و مواردی از این دست. تذهیب این نسخه یادآور قرآن‌های سبک غزنوی به ویژه قرآنی است که علی غزنوی در سال ۴۸۵ ق (لینگز،^۱ ۲۰۰۵، ش. ۲۱) کتابت کرده است.^۲

تصویر ۸. صفحات افتتاح قرآن ۲۲۲۴ با ویژگی‌هایی مشابه قرآن‌های سبک غزنوی. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۲۲۲۴.

خط قرآن ۱۷ در زمره سبک‌های ریزاندام کوفی شرقی است که در کتابت قرآن‌های جامع کاربرد داشت. چند سبک مهم و پرکاربرد از این سنخ سراغ داریم: از جمله سبکی نزدیک به قرآن ۱۷ که در طبرستان رواج داشت و کهن‌ترین نمونه آن قرآنی است که علی مخلص طبری در ۳۵۳ ق کتابت کرد (تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ش ۴۱۲۸).^۳ در سبک‌های ریز اندازم، ترکیبی از دور و سطح به صورت همزمان به چشم می‌خورد: دور در کتابت بخش‌های زیر خط کرسی به ویژه کاسه دوایر و سطح در حرکات افقی و عمودی و به ویژه اشکال مورب در حروف خُرد. از ویژگی‌های دیگر کوتاه شدن ارتفاع میل‌های عمودی است، زیرا این نسخه‌ها عموماً بیش از ده سطر دارند و کاتب به منظور گنجاندن تمام سطور در صفحه ناچار شده است از ارتفاع میل‌های عمودی بکاهد.

1. Lings

۲. برای اطلاعات بیشتر درباره این نسخه نک: صحراگرد، ۱۳۹۹، ص. ۳۱۹-۳۲۱.

۳. برای اطلاعات بیشتر درباره این نسخه نک: الحمد، ۱۳۴۳ق.

از ویژگی‌های خاص این دستخط طرز کتابت حروفی چون «س» و «هـ» وسط است. این حروف بالاتر از خط کرسی به صورت منفرد کتابت شده و با خطی نازک به حرکت ممتد افقی زیر خود وصل شده‌اند (تصویر ۹). این صورت از کتابت گرایش خاصی به تزئین را به نمایش می‌گذارد و از طرفی زمینه‌ساز فرضیه ارتباط محل کتابت این نسخه با نسخه‌های مشهوری همچون قرآن ش ۱۲۰۰، محفوظ در کتابخانه حرم حضرت معصومه (س). این قرآن که در هر صفحه سه سطر دارد، خط جلی کوفی شرقی به کار رفته که با توجه به ویژگی‌هایی چون شکل حروف، ارتفاع زیاد میل‌های عمودی، و شکل اتصالات حروف، در زمره آثار منسوب به خراسان قرار می‌گیرد (صحرگرد، ۱۳۹۹، ص. ۲۴۱-۲۴۳). در این اثر نیز کاتب جهت کتابت «س» از روشی بهره گرفته که در قرآن ۱۷ دیدیم: درج حرف بالاتر از خط کرسی و اتصال آن به خط ممتد افقی مماس بر خط کرسی.

تصویر ۹. طرز خاص کتابت «س» و «هـ» در قرآن ش ۱۷ و نمونه مشابه آن در قرآن ۱۲۰۰ حرم حضرت معصومه.

صفحات کسرنویسی شده عبارت است از دو روی برگ ۲۷۳ و روی برگ آخر، یعنی برگ ۲۷۸ که در دوره تیموری احتمالاً به دست ابراهیم سلطان تیموری کتابت شده است. متن برگ ۲۷۳ از آیه سوم سوره غاشیه [عاملة ناصبة تصلى] تا پایان آیه ده سوره بلد را در بر می‌گیرد. همچنین برگ آخر حاوی معوذتین و عبارت انتساب نسخه به امام جعفر صادق (ع) است به خط ابراهیم سلطان و شیخ بهایی است (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰. کسرنویسی یکی از صفحات قرآن ۱۷، احتمالاً به خط ابراهیم سلطان تیموری، برگ ۲۷۳.

این صفحات به قلم ریحان روان، دقیق و ظریف کتابت شده است. این سبک مخصوص سده نهم و به ویژه آثار تولید شده در شیراز است که نمونه‌های شایان توجهی از آن به جا مانده است. در قرآنی که ابراهیم سلطان تیموری در سال ۸۲۷ ق بر حرم امام رضا (ع) وقف کرد (مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۱۴) دو قلم به کار رفته است: ثلث جلی برای سطور بالا و پایین و پنج سطر به قلم ریحان در میان صفحه. سبک سطور ریحان از نظر شیوه کتابت، دور و سطح و شکل حروف و قاعده کرسی به دستخط کسرنویسی قرآن ۱۷ شبیه است. نکته خاص سطر ریحان در قرآن ۱۷ کرسی مدور آن است که در میانه سطر به زیر کرسی اصلی کشیده شده و در آغاز و پایان سطر کمی بالاتر قرار گرفته است.

نکته شایان توجه دیگر کسرنویسی سوره مسد (۱۱۱) است که بر حاشیه پشت برگ ۲۷۶ به خط کوفی تزئینی کتابت شده است (تصویر ۱۱). شباهت سبک خط آن به خط سوره‌های معوذتین در صفحات کسرنویسی دوره تیموری حاکی از آن است که این سوره را در همان زمان کتابت کرده‌اند؛ اما مشخص نیست چرا آن را بر روی برگ بعد که فضای کافی برای کتابت آن بوده درج نکرده‌اند.

تصویر ۱۱. افزودن سوره مسد به حاشیه صفحه‌ای در قرآن ۱۷، برگ ۲۷۷.

تذهیب

تذهیب یکی دیگر از عناصر نسخه‌های خطی است که در تحلیل ویژگی‌های یک نسخه شاهدی مهم به شمار می‌رود. عناصر اصلی تذهیب اعم از ترنج تقدیمیه، الواح آغازین، عناصر صفحات افتتاح اعم از لوح‌های صدر و ذیل و کمند و غیره، مهمترین اجزای آرایه‌های یک قرآن به شمار می‌رود. در قرآن ۱۷ دو گروه تذهیب به کار رفته است: تذهیب بخش‌های اصیل و تذهیب افزوده دوره تیموری.

تذهیب اصیل نسخه الواح صفحات افتتاح، سرسوره‌ها، نشان‌های شمارشگر آیات و نشان‌های حاشیه را در بر می‌گیرد که عموماً نقوشی طلایی‌رنگ، با قلم‌گیری قهوه‌ای و زمینه لاجوردی دارند. این نقوش مطموس و فرسوده شده و از این حیث ارزیابی دقیق آن‌ها میسر نیست.

صفحات افتتاح دو لوح در بالا دارد که هر یک حاوی یک نقش بادامی در وسط و دو دایره در طرفین است (تصویر ۱۲). درون نقش بادامی نقش گل و برگ پیچان بر زمینه لاجوردی نقش بسته است. در دوایر طرفین نیز همان نقوش بر زمینه زر نقش بسته است. درون دوایر و نقش بادامی در بالای هر دو صفحه به ترتیب یک کلمه نوشته‌اند: «سوره»، «فاتحه»، «الکتاب»، «...؟»، «سبع»، «آیه». در کنار این لوح یک نقش سرتنجی به منزله نشان سرسوره نیز نقش بسته است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۲. صفحات افتتاح قرآن ۱۷ و تذهیب آن. برگ ۲-۳.

تصویر ۱۳. شیوه درج سرسوره در الواح صدر صفحات افتتاح قرآن ۱۷، جزئیاتی از تصویر قبل.

در پائین صفحات افتتاح دو لوح ذیل با عرضی کم، نقش بسته که درونشان نقش برگ پنج‌پر مبتنی بر قوس حلزونی است. این نقش که در زمینه لوح‌های ذیل و درون ترنج‌های بادامی لوح‌های صدر دیده می‌شود، عموماً در قرآن‌ها و آرایه‌های معماری شرق ایران، به ویژه در دوره غزنوی رواج داشت. نمونه آن در تذهیب قرآن عثمان بن حسین وراق، محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی (ش ۳۰۵۰-۳۰۵۴ و ...) نیز به کار رفته است.

دو لوح صدر و ذیل به وسیله دو نوار عمودی حاوی نقش زنجیری با جدول لاجوردی متصل شده و فضای میانش مسطر این دو صفحه را تشکیل داده است. میانه صفحه سمت راست نیز سرسوره «بقره» به شکل یک مستطیل کتیبه‌ای زرین درج شده است.

سرسوره‌های صفحات میانی با عرض کمتر و آرایه‌هایی محدود اجرا شده است. زمینه این سرسوره‌ها به رنگ شنگرف و با نقش گلبرگ پنج لبه پیچان آرایش شده است. در وسط قاب برخی از سرسوره‌ها، مانند سوره هود، یک قاب با بوم زر قرار گرفته و درونش متن سرسوره به شنگرف با قلم‌گیری سفید کتابت شده است (تصویر ۱۴).

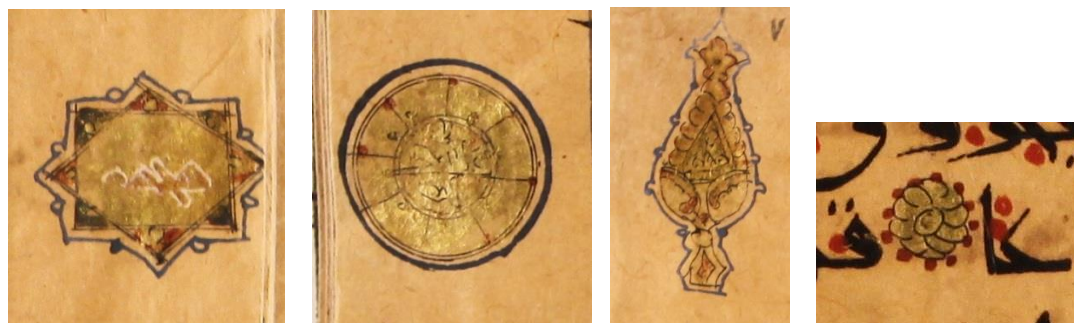

تصویر ۱۴. دو نمونه از سرسوره‌های قرآن ۱۷ و ساختار آرایه‌های آن.

نشان فصل آیات گل هشت پر زرین با نقطه‌های شنگرف در اطراف است. این نشان بر روی آخرین واژه هر آیه قرار گرفته است. بسمله نشان آیه ندارد و بدین ترتیب برخلاف قرآن‌های سده نخست و دوم آیه‌ای مستقل تلقی نشده است. همچنین «الم» در سوره‌های سجده، لقمان و «حم» در آغاز سوره‌های مؤمن، فصلت و جاثیه آیه مستقل شمرده نشده است.

نشان تخمیس، یا پنج آیه، به شکل سرترنجی سرو مانند به زر و دورگیری لاجوردی، در حاشیه صفحات نقش بسته است. نشان تعشیر یا ده آیه نیز با دایره‌های زرین حاوی تقسیم‌بندی هشت‌تایی و درج شماره آیه به کوفی، همراه با دورگیری لاجوردی در حاشیه صفحات نقش بسته است (تصویر ۱۵). فرم این نشان‌ها در قرآن‌های بسیاری از سده ششم هجری به کار رفته و حاکی از سبکی ویژه در آن دوره است. برای نمونه، در قرآن سی‌پاره‌ای که جوهرنساب بنت محمود بن ملک شاه در سال ۵۴۰ ق بر حرم امام رضا (ع) وقف کرد، همین نشان‌ها برای فصل، تخمسی و تعشیر به کار رفته است. پاره دوم این مصحف در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود (ش ۴۵).

در حاشیه صفحات قرآن ۱۷ چند نشان دیگر نیز به چشم می‌خورد: نشان «سجده» در مقابل آیات سجده‌دار، به شکل یک ستاره هشت‌پر زرین. همچنین تقسیمات قرآن بر پایه تقسیمات سی بخشی (جزء) و هفت‌بخشی (سبع) و چهارده‌بخشی (نیم سبع). نشان جزء مربعی است با زمینه شنجرف، حاوی شماره جزء به قلم کوفی و نقوشی مبهم به زر. این نشان با جدول دو تحریر قهوه‌ای و دورگیری لاجورد آرایش شده است. نشان سبع و نیم‌سبع نیز به شکل نشان جزء است با این تفاوت که در بالای یک زائده مثلثی شکل وجود دارد (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۵. نشان‌های فصل آیات، تخمیس، تعشیر، سجده و تقسیمات قرآن در قرآن ۱۷

تذهیب‌های افزوده دوره تیموری محدود است به شمسه روی برگ نخست و سرسوره‌های معوذتین بر روی برگ آخر. شمسه یادشده با شش دالبر طراحی شده و درونش با نقش اسلیمی زرین درهم پیچیده‌ای آراسته شده است. زمینه شمسه لاجوردی بوده که اکنون مطموس و رنگ‌پریده است. متن به قلم رقاع سفید با قلم‌گیری سیاه در میان ترنج کتابت شده است. همچنین سرسوره‌های معوذتین به سبک سرسوره‌های اصیل نسخه، به رنگ زر و متن سرسوره به قلم کوفی تزئینی سفیداب کتابت شده است.

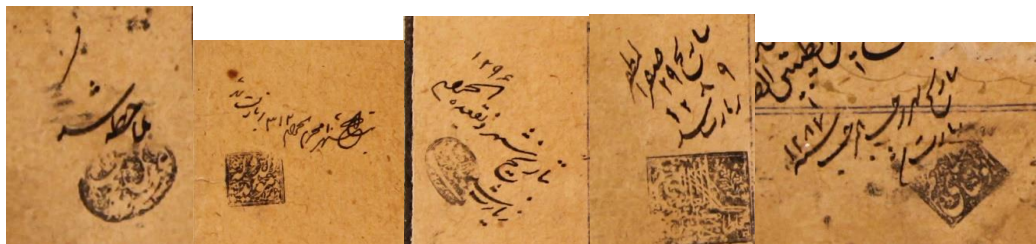
مهرها و عرض‌دیدها

بر روی برگ‌های آغاز و پایان ضرب مهر و عرض‌دیدهایی مکرر نقش بسته که از وضع نگهداری نسخه در طی تاریخ حکایت می‌کند. روی برگ نخست ضرب مهری با سجع «از طرف کمیسیون اصلاحات آستان قدس عرض دیده شد/ به تاریخ ۲۱ شهر شوال ۱۲۴۳ / نمره مسلسل کتاب ۱۷» که حاکی از نقش کمیسیون اصلاحات شرق در بازبینی و شماره‌گذاری این نسخه در سال‌های آغازین قرن چهاردهم خورشیدی است. کمیسیون اصلاحات آستان قدس امیر لشکر شرق در سال‌های آخر عصر قاجار جهت سامان دادن به وضع آستان قدس و موقوفات و دارایی‌های آن شکل گرفت (حسینی، ۱۳۹۹، ص. ۳۷۰-۱). گفتنی است در پایین این ضرب مهر یادداشتی است که تعداد برگ‌های نسخه را بیان می‌کند: «۲۷۹ ورق»

روی برگ دوم، حاوی ترنج استقبال، چند ضرب مهر و عرض‌دید دیده می‌شود که بدین شرح است:

- «به تاریخ نوزدهم شهر شوال المکرم سنه ۱۲۷۰ / داخل عرض کتابخانه مبارکه شد» همراه با ضرب مهری بیضی و ناخوانا در بالای سمت راست صفحه.
- «به تاریخ ۲۱ شهر شوال المکرم سنه ۱۳۴۲ / زیارت و داخل عرض شد» همراه با ضرب مهری از «محمدعلی الرضوی قائم مقام تولیت آستانه مقدسه ۱۳۴۲» در بالای صفحه.
- ضرب مهر وقف به شکل مستطیل و متن ناخوانا در سمت چپ بالای صفحه.

- ضرب مهر مربع مستطیل وقف به خط ثلث و سجع «وقف روضه مقدسه رضیه رضویه» در بالای سمت چپ صفحه.
  - یادداشتی به شکسته نستعلیق «۱۹ شهر جمادی الاخره ۱۳۱۵ زیارت شد» در پایین سمت راست ترنج.
  - «به تاریخ شهر رجب سنه ۱۳۴۸ / داخل عرض شد» به خط شکسته نستعلیق در پایین شمشه میانی صفحه.
  - «به تاریخ شعبان المعظم داخل عرض شد / سنه ۱۲۶۶» همراه با ضرب مطموس با سجع «... محمدرحیم».
  - «به تاریخ شهر جمیدی الثانی ۱۲۷۶ داخل عرض شد» در زیر شمشه.
  - «به تاریخ شهر رجب المرجب سنه ۱۲۷۳ / داخل عرض کتابخانه مبارکه شد / حاجب الروضه الرضویه علیه الاف...» همراه با ضرب مهر مطموس ناخوانا در پایین صفحه چپ صفحه. بر روی برگ آخر نیز تعدادی ضرب مهر و عرض دید به شرح زیر دیده می‌شود:
  - «به تاریخ شهر محرم الحرام ۳۱۲ زیارت شد» با ضرب مهر مربع «مؤید الدوله ۱۲۹۸».
  - «به تاریخ شهر ذیقعه الحرام ۱۲۹۶ / زیارت شد» با ضرب مهر بیضی با سجع «سعید الانصاری».
  - ضرب مهر وقف با سجع «وقف سرکار فیض آثار حضرت ثامن الائمه».
  - «به تاریخ صفر المظفر / ۱۲۸۹ / زیارت شد» همراه با ضرب مهر مربع «حاجب العتبه العلیه سلطان محمد» به خط طغری.
  - «ملاحظه شد» با ضرب مهر بیضی با سجع «عبده مؤمن محمد».
  - «به تاریخ شهر رجب المرجب سنه ۱۲۸۷ / زیارت شد» با ضرب مهر مربع «ابوالقاسم حسینی».
- این عرض دیده‌ها در قرآن‌های دیگر منسوب به ائمه کم و بیش دیده می‌شود؛ مثلاً قرآن ش ۱. همان طور که مشخص است کهن‌ترین عرض دید مربوط است به سال ۱۲۶۶ق و تازه‌ترین آن به سال ۱۲۴۳ق، زمانی که کمیسیون اصلاحات شرق نسخه را بازبینی و شماره کرده است.

تصویر ۱۶. تعدادی از عرض دیده‌های قرآن ۱۷

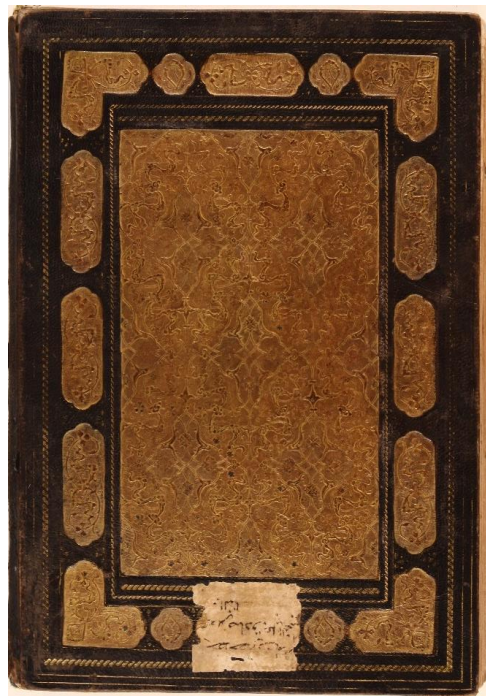
جلد

قرآن ۱۷، جلدی بسیار نفیس دارد که فن و سبک ساخت آن مطابق با جلدهای دوره تیموریان است. در این دوره عموماً از انواع چرم درجه اول مانند تیماج و گاه درجه دوم مانند میشن و ساغری استفاده می‌شد و از قالب‌های فلزی برای نقش‌اندازی روی چرم استفاده می‌شد. البته این فنون از گذشته به جامانده بود و در دوره تیموری بر ظرافت نقوش و دقت اجرا افزوده شد. ویژگی خاص این دوره ابداع دو فن معرق و سوخت و معرق و ضربی به صورت همزمان در جلدها بود. گاه روی جلد نسخه‌های نفیس تماماً زرپوش می‌شد، البته در این دوره مقدمات ابداع جلد روغنی نیز پدید آمد (رستمیان، ۱۳۹۲، ص. ۳۸-۴۰).

جلد قرآن ۱۷ از نوع طبله‌دار است و روی جلد به فن سوخت طلاپوش اجرا شده است. نقش رو و پشت جلد متن و حاشیه است. در متن، پنج ترنج بر زمینه‌ای از اسلیمی ماری قرار گرفته و حاشیه از تکرار یک ترنج بازوبندی حاوی نقش ساقه ختایی و بند اسلیمی ماری تشکیل شده است. ترنج‌های حاشیه و زمینه متن تماماً زرپوش است. گرداگرد متن و حاشیه نیز جدول زنجیری زرینی فراگرفته است. آرایه‌های طبله نیز از همین ساختار پیروی می‌کند (تصویر ۱۷).

بر عطف لبه جلد، جایی که به طبله پیوسته، کتیبه‌ای است به قلم ثلث حاوی آیه ۱۱۵ سوره انعام: «و تَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ صِدْقًا وَ عَدْلًا لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» که آن نیز به سیاق آرایه‌های روی جلد ضربی زرپوش است.

آرایه‌های درون جلد جزئیات و تنوع بیشتری دارد، زیرا این بخش کمتر در معرض فرسایش قرار می‌گیرد و جای آن دارد که بیشتر آراسته شود. فن ساخت این بخش ترکیبی از ضربی زرپوش و معرق و مشبک است. ساختار آرایه متن لچک-ترنج است که با دو حاشیه احاطه شده است. نقش درون ترنج میانی و لچک‌ها و همچنین ترنج‌های حاشیه بیرونی، اسلیمی درهم بافته‌ای است که با فن معرق مشبک زرین بر زمینه سبز و لاجوردی اجرا شده است. زمینه دوم متن حاوی نقوش اسلیمی ماری و نیز کتیبه‌های حاشیه درونی تماماً زرپوش است. متن کتیبه حاشیه درونی که در ترنج‌های مکرر به قلم ثلث اجرا شده آیت‌الکرسی است. آرایه‌های درون طبله جلد نیز از همین سیاق پیروی می‌کند با این تفاوت که متن کتیبه‌اش آیه ۵۶ سوره احزاب با مضمون صلوات بر پیامبر است (تصویر ۱۸).

تصویر ۱۷. روی جلد قرآن ۱۷ آرایش یافته به فن ضربی و طرح متن و حاشیه

تصویر ۱۸. درون جلد قرآن ۱۷ با نقش لچک-ترنج و کتیبه آیه الکرسی

جمع‌بندی

قرآن شماره ۱۷ در کتابخانه آستان قدس رضوی اگرچه به امام صادق (ع) منسوب شده، به استناد قلم کوفی شرقی متن و سبک تذهیبش به سده ششم هجری ایران منسوب می‌شود. یادداشت روی برگ آخر نسخه که احتمالاً به خط ابراهیم سلطان، شاهزاده تیموری و حاکم وقت فارس است، مبنای این انتساب قرار گرفته است و این از آگاهی ناچیز کتاب‌پردازان سده نهم هجری از سبک‌های کتابت کهن قرآن خبر می‌دهد زیرا کوفی شرقی حدود سیصد سال متأخر بر زمان حیات امام صادق (ع)، از سده چهارم تا هفتم هجری، در ایران گسترش یافت؛ بنابراین، کتابت چنین نسخه‌ای به هیچ‌وجه نمی‌تواند به امام صادق یا دیگر ائمه اطهار (ع) منسوب شود.

قرآن ۱۷، را شاه عباس اول صفوی (حک ۹۹۶-۱۰۳۸ق)، توسط شیخ بهایی بر حرم امام رضا (ع) وقف کرده است. شیخ بهایی وقف‌نامه را بر پشت برگ اول نسخه، به قلم رقاع کتابت کرده و انتساب نسخه به امام صادق (ع) را تأیید کرده است.

سبک کتابت نسخه با تعدادی از قرآن‌های کوفی شرقی شباهت دارد، مانند قرآن علی بن شاذان رازی و قرآن ش ۲۲۲۴. این امر حاکی از گستردگی و اهمیت این سبک در ایران است. این سبک که بر پایه اتصال‌های افقی و مستحکم، زوایای مورب، کشیده‌های مضاعف متوسط و ارتفاع نسبتاً کوتاه میل‌های عمودی، شکل گرفته مخصوص قرآن‌های جامع با تعداد سطور بیش از ده است. با این همه به طور قطع نمی‌توان مرکز رواج آن را تعیین کرد جز آن که می‌توان سبک آن را سنتی متشکل از سنت‌های رازی و خراسانی به شمار آورد.

تذهیب نسخه بیش از خطش می‌تواند در تاریخ‌گذاری نسخه مؤثر باشد. استفاده از خط کوفی شرقی در کتابت سرسوره‌ها و استفاده از سرسوره‌های باریک، شکل ساده شده نشان‌های تخمیس و تعشیر از ویژگی‌های تذهیب قرآن‌های جامع اواخر سده پنجم و سده ششم هجری است.

کهن‌ترین عرض‌دید نسخه مربوط به سال ۱۲۶۶ق است که نشان می‌دهد این قرآن از این زمان در فهرست نسخه‌های کتابخانه شمارش می‌شده است. این در حالی است که این نسخه از سال ۱۰۰۸ق به مجموعه حرم امام رضا (ع) وقف شده است. این نکته درباره برخی از دیگر قرآن‌های منسوب به ائمه (ع) مانند قرآن ش ۱ نیز دیده می‌شود. از این رو، با توجه به فاصله طولانی میان ورود نسخه به کتابخانه و نخستین عرض‌دید می‌توان حدس زد قرآن‌های منسوب به ائمه (ع) احتمالاً در جایی متفاوت نگهداری می‌شده یا نظام نظارت و کنترل متفاوتی داشته‌اند.

منابع

- بلوم، جانانان (۱۳۸۶). جاده ابریشم یا جاده کاغذ. ترجمه فاطمه درعلی، گلستان هنر، ۱۰، ۴۶-۵۱.
- حسینی، سیدحسن (۱۳۹۹). کمیسیون‌های اصلاحات. *دایره‌المعارف استان قدس رضوی*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های استان قدس رضوی، ۱-۳۷۰.
- الحمد، غانم قدوری (۱۴۳۴). *المصحف المخلصی المخطوط ۳۵۳هـ: دراسه و صفویه تحلیله*. معهد الامام الشاطبی *دراسة القرآنیه*، ۱۶، ۱۳-۷۶.
- رستمیان، مصطفی (۱۳۹۲). *جلدسازی ایرانیان از سلجوقیان تا قاجار*. تهران: فرهنگستان هنر.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۳). نقش ایدئولوژیک نسخه بدلها. *نامه بهارستان*، ۵ (۱ و ۲)، ۹۳-۱۱۰.
- صحرآگرد، مهدی (۱۳۹۹). *سطر مستور: تاریخ و سبک‌شناسی کوفی شرقی*، تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی و مشهد: بنیاد بین‌المللی امام رضا (ع).
- فضایلی، حبیب‌الله (۱۳۶۲). *اطلس خط*، اصفهان: مشعل.
- کریمی‌نیا، مرتضی (۱۴۰۰). *نسخه‌شناسی مصاحف قرآن: مصاحف قرآنی منسوب به ائمه علیهم‌السلام، واقعیت یا جعل*. آیینه پژوهش، ۱۸۸، ۶۷-۱۰۶.
- گلچین معانی، احمد (۱۳۴۷). *راهنمای گنجینه قرآن*. مشهد: استان قدس رضوی.

References

- Arberry, A. J. (1967). *The Koran Illuminated: A Handlist of the Korans in the Chester Beatty Library*, Dublin: Chester Beatty Library.
- Blair, S. S. (2005). *Islamic Calligraphy*. Edinburgh: Edinburgh University Press
- Canby, Sheila R. (2009). *Shah Abbas and Remaking of Iran*. British Museum Press.
- Déroche, F. (1992). *The Abbasid Tradition: Qur'ans of the 8th to the 10th Centuries AD*. first edn, London: Nour Foundation.